

Lubelszczyzna. Tradycje i współczesność

Jan Antoni Paszkiewicz

regionalista, emerytowany nauczyciel II LO w Chełmie

Gubernia chełmska

Kwestia wydzielenia Chełmszczyzny związana była z całokształtem koncepcji rusyfikacyjnych Królestwa Polskiego, a w szczególności jego wschodnich powiatów. Ewolucja tych koncepcji na przełomie XIX i XX wieku determinowała posunięcia caratu wobec Chełmszczyzny.

„Depolonizacja” i „dekatolizacja” w latach 1866-1874, kasata unii w 1875 roku i bezwzględne prześladowania „opornych” w okresie następnego trzydziestolecia nie ułatwiły bynajmniej realizacji tego, kontrowersyjnego nawet dla władz rosyjskich, przedsięwzięcia. Dopiero energiczne poczynania i zabiegi prawosławnego biskupa chełmskiego Eulogiusza – będące reakcją na masową rekatolizację byłych unitów po 30 kwietnia 1905 roku, wpłynąć miały na nadanie biegu całej sprawie.

Realizację projektu ułatwiała obecność przedstawicieli prawosławnej Chełmszczyzny w Dumie Państwowej i Radzie Państwa. Projekt chełmski, nad którym dyskutowano dotąd w „zaciszach gabinetowych” wyszedł na światło dzienne w dobie porewolucyjnej reakcji stołypinowskiej, której znamiennej cechą był narastający nacjonalizm. Mimo protestów przeważającej części mieszkańców Chełmszczyzny oraz społeczeństwa polskiego w Królestwie Polskim i Galicji, a także głosów w Rosji, Europie i Ameryce, ten swoisty kolejny rozbiór Polski miał stać się faktem dokonanym.

Projekt wypracowany przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Rosji w maju 1909 roku znalazł się w komisji ustawodawczej Dumy. Specjalna podkomisja opracowała jego wersję ostateczną i w grudniu 1911 roku po raz pierwszy został przekazany pod obrady Dumy. 26 kwietnia 1912 roku po burzliwych obradach Duma uchwaliła jego realizację. Szybko zaakceptowała go Rada Państwa i po parafowaniu przez cara Mikołaja II 6 lipca 1912 roku, już jako ustawa, nabrał mocy prawnej.

Realizacja ustawy miała uczynić Chełm znaczącym ośrodkiem rosyjskiej administracji państwowej i poważnie przyczynić się do rozwoju miasta, jako ważnego elementu całościowego planu rusyfikacji ziem polskich.

Katedra unicka w Chełmie zamieniona na sobór prawosławny

Tekst ustawy o utworzeniu ze wschodnich części guberni lubelskiej i siedleckiej osobnej guberni chełmskiej wyłączonej spod władzy generała – gubernatora warszawskiego określał odmienny niż dla pozostałych guberni Królestwa Polskiego porządek prawny. Wyraźnie faworyzował Rosjan i ograniczał prawa ludności polskiej. Zmniejszono liczbę świąt katolickich i utrzymano zakaz wykładania języka polskiego i literatury w gimnazjach rządowych – z wyjątkiem gimnazjów i progimnazjów żeńskich, gdzie zezwolono na wykładanie

tych przedmiotów, ale tylko na wyraźne żądanie. Używanie języków innych od rosyjskiego w spektaklach teatralnych możliwe było tylko po wcześniejszej konsultacji z gubernatorem. Całkowicie zakazano również osiedlania się Polaków na terenie całej guberni.

Najważniejszy był jednakże artykuł X ustawy nakazujący: „*Wyłączyć gubernię chełmską spod władzy generała gubernatora i podporządkować ją w trybie ogólnym władzy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rosji*”. Tak więc gubernator chełmski i cała administracja miały podlegać bezpośrednio ministrowi. Jednocześnie oświatą chełmską zarządzać miał Kijowski Okręg Szkolny, a sądownictwem Kijowska Izba Sądowa. Natomiast pod względem wojskowym gubernia podlegała Warszawskiemu Okręgowi Wojskowemu.

Ten specyficzny status nowego tworu administracyjnego interpretowano często jako wydzielanie (oderwanie) Chełmszczyzny z Królestwa Polskiego.

Powierzchnia nowej guberni obejmowała osiem zreorganizowanych powiatów: konstantynowski, bialski, włodawski, chełmski, zamojski, hrubieszowski, tomaszowski i biłgorajski i liczyła prawie 14 tys. km². W jej granicach zamieszkiwało według danych rosyjskich z 1914 roku około 900 tys. ludności. W stolicy guberni Chełmie było wówczas przeszło 23 tysiące mieszkańców.

Mapa guberni chełmskiej i lubelskiej

Ustawa o guberni chełmskiej, jak pisał w raporcie z 1912 roku gubernator lubelski:

„*Wzburzyła (...) rozmowy i pasje nie tylko zwyczajnie zainteresowanej nią miejscowej prawosławnej rosyjskiej i katolickiej polskiej ludności, ale i rozbudziła namiętności narodowe daleko poza granicami tych przeznaczonych do przereformowania guberni*”.

Przyczyny tego zjawiska gubernator upatrywał w nasileniu agitacji, którą: „*starła się prowadzić miejska i oderwana od ziemi część inteligencji polskiej, a także prasa w okresie komplikacji na Bliskim Wschodzie i trwożliwego nastroju na granicy Austrii mobilizującej swe wojska przygraniczne i starającej się posiąć demoralizację i panikę wśród ludności guberni lubelskiej. (...) Agitacja, którą przeprowadzono w masach polskich sprzeciwiających się urzeczywistnieniu projektu (...) nie przeszła bez śladu i po nabraniu przez ten projekt mocy prawnej; wzajemne poróżnienie i wrogość różnoplemiennych części ludności guberni lubelskiej nie tylko nie osłabły, ale zaostrzyły się jeszcze bardziej. Prawosławna część powiatów wschodnich szczególnie jej inteligencja, składająca się wyłącznie z duchowieństwa i personelu nauczycielskiego, radośnie przyjęła tę ustawę, skądinąd w wypowiedziach swoich i mowach wykazała ostre i wrogie sądy pod adresem katolickiej części ludności, szczególnie posiadaczy – wyłącznie Polaków – katolików, sądy mogące niekiedy być zrozumiane przez mało wykształcone chłopstwo, jako możliwa perspektywa nierówności ludności wobec prawa w zależności od jej wyznania i narodowości; katolicka część zastraszona kłamliwymi komentarzami wąsko narodowej inteligencji polskiej, składającej się z posiadaczy i księży, czuła się rozdrażniona, zagubiona i ze strachem patrzyła w przyszłość*”.

Sprzeciw wobec włączenia do nowej jednostki administracyjnej przejawiał się szczególnie na Podlasiu. Wielu mieszkańców guberni chełmskiej apelowało w tej sprawie do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rosji, a nawet do samego cara. Wszystkie prośby traktowano jednak odmownie.

Część miejscowej ludności prawosławnej – z czynnikami oficjalnymi włącznie – wyrażała natomiast głębokie uznanie dla działalności i osiągnięć w Dumie arcybiskupa Eulogiusza. Jego powrotowi do Chełma w połowie czerwca 1912 roku nadano niezwykle uroczystą oprawę. Na imię biskupa – „*jako głównego inicjatora wydzielienia*” nadsyłało liczne telegramy gratulacyjne.

Zupełnie odmienny stosunek do biskupa miała ludność polska. Bojowcy polscy zamierzali nawet urządzić na niego zamach z równoczesnym wysadzeniem soboru prawosławnego w Chełmie. Z polecenia komendanta Drużyn Strzeleckich Mariana Januszajtisa wstępną lustrację terenu przyszłego zamachu przeprowadził Mieczysław Norwid-Neugebauer. Obawiano się jednak, że zabójstwo arcybiskupa dostarczy prawosławiu tak ważki argument, jak postać rodzimego męczennika i stanie się początkiem walk na tle religijnym. Zdecydowany sprzeciw niezwykle zasłużonego dla obrony polskości Aleksandra Zawadzkiego „Ojca Prokopa” spowodował zaniechanie przygotowań do zamachu.

Eulogiusz kilkakrotnie interweniował w Moskwie w sprawie przyspieszenia realizacji ustawy o guberni chełmskiej. Zorganizował nawet wyjazd delegacji z Chełma do Carskiego Sioła na audiencję u cara. Ostatecznie w czerwcu 1913 roku Duma przyjęła projekty ustaw: „*O ustanowieniu etatów chełmskich instytucji gubernialnych i Chełmskiego Miejskiego Urzędu Policyjnego*” i „*O ustanowieniu Chełmskiej Izby Skarbowej*”. Po zatwierdzeniu przez cara i opublikowaniu w „Zbiorze Praw...” z dniem 1 września 1913 roku gubernia chełmska oficjalnie zaistniała na mapie Rosji. Sprawy organizacji administracji guberni powierzono gubernatorowi siedleckiemu Aleksandrowi Wołżynowi. On też wkrótce zwyciężył w rywalizacji o fotel gubernatora chełmskiego. Jego zastępcą został Aleksander Fułlon, a szefem kancelarii gubernatora Iwan Tiliński.

Dom gubernatora - obecnie Medyczne Studium Zawodowe

Istotny problem stanowiły trudności lokalowe. Z tego powodu rząd przeznaczył 500 tys. rubli na wybudowanie domu gubernialnego i sądu okręgowego. Budynek te miały być usytuowane na wygonie miejskim naprzeciw koszar. Budowę całego kompleksu zaplanowała komisja pod przewodnictwem gubernatora lubelskiego. W styczniu 1913 r. wszystkie sprawy lokalowe przekazane zostały przez Międzywydziałową Komisję ds. guberni chełmskiej osobnej komisji pod przewodnictwem Wołżyna. Komisja ta miała się zająć również organizacją tymczasowych pomieszczeń dla instytucji gubernialnych. Gubernator z niezwykłą energią zabrał się do powierzonego mu zadania.

Tymczasem pracowano nad wystrojem i dekoracją Chełma, który z miasta powiatowego stać się miał gubernialnym. Do pomocy naczelnikowi powiatu chełmskiego Anisimowi odkomenderowani zostali w połowie sierpnia 1913 r. z Siedlec funkcjonariusze policji oraz pełnomocnik gubernialnego inżyniera – architekta, Jankowskij i burmistrz miasta Białej, Sołłogub. Przybył też radca Mikuczewskij, by zająć się przygotowaniem lokalu dla Rządu Gubernialnego. Natomiast dzięki energii zarządzającego Izbą Skarbową, Jakowa Kozłowskiego, kończono prace przy budynku tej instytucji, który oddany miał być do użytku w dniu oficjalnego otwarcia nowej guberni. Na uroczystość tę Eulogiusz zaprosił metropolitę Pławina i kilku biskupów, a Wołżyn ministra spraw wewnętrznych Makłakowa i niektórych dygnitarzy warszawskich. Nie pominięto też dziekana chełmskiego, ks. Hartmana.

Naczelnik powiatu wydał specjalne ogłoszenie o przybyciu do Chełma w dniu 14 września 1913 r. pierwszego miejscowego gubernatora. W tym dniu o godz. 7 rano, uroczyste powitano Wołżyna na stacji kolejowej. Raport złożył naczelnik powiatu. Na początku witał gubernatora przedstawiciel Rady Bractwa św. Bogarodzicy, a następnie przedstawiciele miejscowych stowarzyszeń i delegacje ludności. Na ulicy Brzeskiej dołączyła deputacja mieszczan z burmistrzem A. Knarrem oraz przedstawiciele Żydów z rabinem I. Kaganem na czele. Gubernator ruszył w stronę „Górki”, skąd wyszedł mu naprzeciw Eulogiusz wraz z „zasłużonym” dla sprawy chełmskiej posłem Dymitrem Czychaczewem. Arcybiskup odprawił uroczystą mszę w asyście 2 archimandrytów i 6 protorejów; w międzyczasie przybył gubernator lubelski, Arkadiusz Kielepowskij. Po zwiedzaniu refektarza

i gościnie u Eulogiusza uroczystości przeniosły się do gmachu Urzędu Gubernialnego, gdzie odczytany został akt proklamacji guberni chełmskiej. Zgromadzonej na uroczystościach ludności rozdano wiele broszur i zdjęć dostojników. Wydarzenie uczczono serią przemówień i toastów, przy akompaniamencie orkiestry 65 p. piechoty i w świetle fajerwerków.

Gubernator Wołżyn otrzymał gratulacje od cara Mikołaja II. W specjalnym telegramie z 2 września 1913 roku car stwierdził, że Chełmszczyzna „otrzymała możliwość rozwoju i umocnienia na polu religijnym, kulturalnym i ekonomicznym – poprzez ściślejszy związek z wielką rodzimą Rosją i Kijowem”.

Jesienią został zatwierdzony herb guberni. Przedstawiał on dwugłowego orła, w piersi którego usytuowany był herb miasta. Symbolika herbu nie różniła się bynajmniej z rzeczywistością, w jakiej znalazła się nowa gubernia. Chełm – a wraz z nim cała gubernia – pełnił funkcję „centrum prawosławia, narodowości rosyjskiej i oświaty rosyjskiej w Kraju Nadwiślańskim”

W pierwszą rocznicę zatwierdzenia ustawy chełmskiej – położono kamień węgielny pod budowę świątyni – pomnika „wydzielenia Rusi Chełmskiej”. Miało to być już jedenasta cerkiew w mieście.

Wyteżoną działalność na polu religijnym, oświatowym, kulturalnym, ekonomicznym, narodowym i dobroczynnym prowadziło Chełmskie Bractwo św. Bogarodzicy. Pomagało budować cerkwie i, szkoły, otwierało biblioteki ludowe i rozwijało działalność wydawniczą. Uruchomienie własnej drukarni umożliwiło m.in. wydawanie tygodnika „Chełmskoja Ruś”. O zasięgu akcji, prowadzonych przez bractwo, świadczyć może najlepiej wysokość jego rocznego budżetu, dochodząca do 15 tys. rubli i liczba członków, która na początku 1913 roku wynosiła 2581 osób. Znaczenie jego w nowej guberni było poważne. Przedstawiciel bractwa, znajdującego się pod protektorem samego cara, uczestniczył nawet w uroczystościach 300-lecia dynastii Romanowych.

Zwiększeniu uległa liczba czasopism rosyjskich. Od 1912 r. ukazywał się w Chełmie tygodnik „Chełmskoja Ruś”, a od początków września 1913 r. tygodnik „Chełmskije Grubierskije Wiednosti”, będący organem urzędowym.

Utworzono też kilka nowych organizacji rosyjskich, jak Towarzystwo Oświaty Ludowej Rusi Chełmskiej i Rosyjskie Towarzystwo Rolnicze Chełmszczyzny i Podlasia. W poczynaniach tego

typu organizacji żywo partycypował biskup Eulogiusz, który od jesieni 1913 r. szczególną uwagę poświęcał rozwojowi oświaty rosyjskiej w terenie. Tzw. Instytut Maryjski (dla panien) i seminarium duchowne w Chełmie stały się – szczególnie w tym okresie swoistą „wylegarnią” agitatorów moskalfińskich w Galicji.

Większość jednak poczyniń tak instytucji oświatowych, jak wszelkiego typu towarzystw rosyjskich z bractwami i oficjalną Cerkwią na czele służyła „przywróceniu” rosyjskiego oblicza Chełmszczyzny. Propagandę antypolską i antykatolicką wspomagała miejscowa prasa. Główne ataki skierowane były na duchownych i wiernych Kościoła rzymskokatolickiego oraz na oświatę i język polski. Rosyjskie władze administracyjne różnymi sposobami kępowały działalność duchowieństwa katolickiego i ograniczały prawa Kościoła. Nadal utrudniano przechodzenie z prawosławia na katolicyzm. Od wiosny 1911 r. nie funkcjonowało tu w ogóle szkolnictwo polskie. Język polski gwałtownie usuwano ze szkół, kas pożyczkowych, urzędów gminnych, a nawet sztyldów. „Opornych” aresztowano i wytaczano im sprawy sądowe. Faktu wzmocnienia polityki rusyfikatorskiej i prześladowań Polaków w okresie dwuletniego zaledwie żywota nowej guberni nie mogą przysłonić takie epizody, jak zaproszenie wspomnianego wyżej dziekana chełmskiego na uroczystość w dniu 14 września 1913 r. czy dopuszczenie przedstawiciela duchowieństwa katolickiego do gubernialnego Komitetu Statystycznego.

Pocztówka wydana w 1913 r. w ramach protestu przeciwko utworzeniu guberni chełmskiej

Najjaskrawszym bodajże wyrazem rusyfikacji była zmiana nazewnictwa geograficznego na modłę rosyjską. Rejowiec np. miał nazywać się Jarowiec, Józefów – Josifów, Chrzanów – Chrienow itp. Geneza tego przedsięwzięcia sięgała jeszcze

roku 1865 – podobnie jak rugowanie Polaków z posad urzędowych i początki kolonizacji rosyjskiej. W lutym 1913 roku przewodniczący Międzywydziałowej Komisji ds. Guberni Chełmskiej, wiceminister spraw wewnętrznych Zołotariew, polecił gubernatorowi lubelskiemu utworzenie komisji do opracowania nowego nazewnictwa miejscowości na terenie guberni chełmskiej. Komisja opracowała dokument postulujący zmianę 414 nazw geograficznych. Zmienione miały być nazwy miejscowości w powiatach: biłgorajskim - 32, hrubieszowskim - 93, zamojskim - 60, krasnostawskim - 13, lubartowskim - 3, tomaszowskim - 65, chełmskim 148. Ponadto wszystkie wsie o pierwszym członie nazwy „Wólka” zmienić go miały na „Wola”.

Pocztówka

Podstawową kwestią w realizacji ustawy o guberni chełmskiej było rozgraniczenie terytorialne między poszczególnymi guberniami oraz wyznaczenie granic administracyjnych wewnątrz guberni. Powołane w tym celu komisje ostateczną wersję granic, guberni, gmin i wsi przedstawiły w marcu 1914 roku. Nie wydaje się jednak, by w późniejszym okresie - w sytuacji pogotowia wojennego - zdążono rozgraniczyć powiaty nowej guberni.

Gubernia chełmska nie została do wybuchu wojny w 1914 roku w pełni zorganizowana. Sukcesywne przekazywanie kompetencji Chełmskiemu Rządowi Gubernialnemu odbywało się jeszcze w grudniu 1914 roku. W maju tego roku położono wreszcie fundamenty pod budowę urzędu gubernialnego, sądu okręgowego i domu gubernatora na wygonie miejskim, gdzie powstać miała odrębna dzielnica tzw. Nowy Chełm.

W tym też okresie dobiegł końca trwający od początku utworzenia guberni ostry konflikt między gubernatorem a biskupem Eulogiuszem, z którego zwycięsko wyszedł gubernator. Biskup został przeniesiony do metropolii wołyńsko-żytomierskiej. Nowym biskupem chełmskim został dotychczasowy wikariusz diecezji moskiewskiej Anastazy.

W lipcu 1914 roku gubernię opuścił również Wołżyn, przenosząc się do pracy w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, w Moskwie.

Nowym gubernatorem chełmskim został Borys Kaszkarow. Miesiąc po objęciu guberni musiał jednak wraz z podległymi urzędnikami ewakuować się do Włodawy, a następnie do Białej Podlaskiej. Po chwilowych sukcesach wojsk rosyjskich powrócił na kilka miesięcy do Chełma. Ostatecznie opuścił gubernię w lipcu 1915 roku. Z tą chwilą gubernia chełmska przestała istnieć, chociaż formalnie Rząd Gubernialny istniał najpierw w Kijowie, a następnie w Kazaniu.

Okupacja austro-niemiecka zlikwidowała gubernię chełmską i zapobiegła planowanemu przez Rosjan wydzieleniu Chełmszczyzny z Królestwa Polskiego. Władze austriackie uchylły rosyjski podział administracyjny: „Na podstawie rozporządzenia naczelnego komendanta armii z 5 czerwca zostaje gubernatorstwo wojskowe Lublin rozszerzone na powiaty Chełm, Hrubieszów i Tomaszów, a tym samym połączone zostaje terytorium dawnego gubernatorstwa chełmskiego z dalszymi przez wojska austro-węgierskie obsadzonymi częściami Królestwa Polskiego w jednolity obszar administracyjny. Przez zarządzenie to spełnione zostaje życzenie serdeczne narodu polskiego, który dokonane przez Rosjan oddzielenie Guberni Chełmskiej od Polski uważał za uderzenie pięścią w twarz”.

Okupacja austro-niemiecka zlikwidowała gubernię chełmską i zapobiegła planowanemu przez Rosjan wydzieleniu Chełmszczyzny z Królestwa Polskiego. Władze austriackie uchylły rosyjski podział administracyjny: „Na podstawie rozporządzenia naczelnego komendanta armii z 5 czerwca zostaje gubernatorstwo wojskowe Lublin rozszerzone na powiaty Chełm, Hrubieszów i Tomaszów, a tym samym połączone zostaje terytorium dawnego gubernatorstwa chełmskiego z dalszymi przez wojska austro-węgierskie obsadzonymi częściami Królestwa Polskiego w jednolity obszar administracyjny. Przez zarządzenie to spełnione zostaje życzenie serdeczne narodu polskiego, który dokonane przez Rosjan oddzielenie Guberni Chełmskiej od Polski uważał za uderzenie pięścią w twarz”.

Południowa część dawnej guberni została więc włączona do austriackiego Generał-Gubernatorstwa Lubelskiego. Natomiast północna część guberni chełmskiej znalazła się wraz ze skrawkiem powiatu radzyńskiego - pod władzą niemieckiego Naczelnego Dowództwa Wschodu, którego siedziba znajdowała się w Białej. Ten tzw. Ober-Ost wydzielono z Królestwa Polskiego.

Zanim do tego tymczasowego okupacyjnego podziału guberni chełmskiej doszło, na jej północne tereny w sierpniu 1915 roku wkroczyła

I Brygada Legionów Polskich. Kapelan legionowy przekazywał miejscowej ludności kościoły zamienione po 1864 roku w cerkwie prawosławne i opuszczone przez tych wyznawców z chwilą ewakuacji do Rosji. Panowała powszechna radość, opisy pierwszych nabożeństw katolickich, w odzyskanych po latach kościołach, poruszały później całą

Polskę. W szeregach V Pułku Piechoty Legionów znalazło się wkrótce wielu ochotników z Chełmszczyzny i Podlasia, którzy dotychczasowy bierny opór przeciwko Rosjanom zamienili w orężną walkę.